

JOANNA PICEWICZ¹

Akademia Ignatianum w Krakowie

Wydział Filozoficzny

Teologiczna interpretacja pojęcia *arché* u wczesnych filozofów greckich: w kręgu teologii milezyjskich filozofów przyrody

Filozofia europejska miała swój początek (VII-VI wiek przed Chrystusem) w filozofii przyrody². Na jońskich wybrzeżach Azji Mniejszej grupa wybitnych filozofów przyrody: Tales z Miletu³, Anaksymander z Miletu⁴ oraz Anaksymenes z Miletu⁵, podjęła próbę zrozumienia świata pod kątem jego struktury i mechanizmu wszelkich przemian rzeczywistości, za pomocą wysiłku intelektualnego⁶. Niezmienne pytanie o początek, źródło i zasadę wszechrzeczy⁷,

---

¹ Zainteresowania naukowo-badawcze dotyczą filozofii Zdzisławy Piątek.

² A. Łukasik, *Wprowadzenie*, w: *Filozofia przyrody współcześnie*, red. M. Kuszyk-Bytniewska, A. Łukasik, Kraków 2010, s. 5-6.

³ Tales z Miletu (ok. 624-545 p.n.e.) – uznawany za pierwszego filozofa oraz badacza przyrody reprezentującego cywilizację zachodnią. Był także politykiem, matematykiem i astronomem – przewidział zaćmienie Słońca 28 maja r. p. n. e. Związany ze szkołą milezyjską. Zob. G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, *Filozofia przedsokratejska*, tłum. J. Lang, Warszawa-Poznań 1999, s. 88-99.

⁴ Anaksymander z Miletu (ok. 610-546 p.n.e.) – wybitny uczeń oraz następca Talesa z Miletu, matematyk i astronom. Przedstawiciel szkoły milezyjskiej. Prawdopodobnie jest autorem pierwszego w historii ludzkości dzieła filozoficznego zatytułowanego *O naturze*. Tamże, s. 109-112.

⁵ Anaksymenes z Miletu (ok. 585-525 p.n.e.) – uczeń oraz następca Anaksymandra z Miletu, związany ze szkołą milezyjską. Wykładnię swoich filozoficznych myśli zawarł w dziele zatytułowanym *O naturze*. Tamże, s. 149-151.

⁶ M. Subczak, *Antyczna tradycja filozoficznych sposobów życia jako wzorzec dla współczesności*, „Logos i Ethos”, nr 1 (44), 2017, s. 8.

⁷ G.E.R. Lloyd, *Nauka grecka od Talesa do Arystotelesa*, tłum. J. Lesiński, Warszawa 1998, s. 23-29; por. także R. Palacz, *Klasyfikacja filozofii*, Warszawa 1987, s. 12-18.

zaprowadziło greckich myślicieli do poszukiwań *arche*⁸, które jest przyczyną i przasadą świata, w którym egzystowali. Poszukiwano przasady, już nie pojedynczej dla jednostkowego wydarzenia, ale ogólnej, która wyjaśniałaby wszystko, co istniało i co powstawało⁹. Przedmiotem rozważań u pierwszych filozofów nie było powstanie świata w sensie jego początku w czasie, tylko interesował ich pierwotny składnik, z którego wyłonił się świat materialny. Świat ten składał się z różnych obrazów rzeczywistości: z jednej strony był zbudowany z wielości zmiennych elementów, natomiast z drugiej, stałości i niezmienności, w ciągle tak samo następujących po sobie przemianach nocy i dni, pór roku czy harmonijnego dopasowania przeciwieństw. Greckie pojęcie *arché* zawierało w sobie właściwość nieskończoności, która jest zasadniczo religijna w swym charakterze. W greckim świecie-kosmosie¹⁰, owa nieskończoność mająca cechy boskie, była wpisana na stałe w tkankę rzeczywistości, w której dostrzegano niezwykłą harmonię i porządek w całej jej jedności. Grecki świat-kosmos jest odzwierciedleniem absolutnego ładu, odwiecznie zadanej wewnętrznej harmonii oraz dyscypliny istnień we wzajemnych relacjach. Jest jednolitą uporządkowaną strukturą z wielkim łańcuchem bytów, w której ma swoje miejsce wielość istnień. Doskonały kosmos jest jednością w nieustannej przemianie, wszelkie przeobrażenia podlegają jednemu, wiecznemu prawu, które jest wspólne dla materii ożywionej i nieożywionej. „Stałe są tylko relacje, a wszelkie przejawy życia podlegają ciągłej przemianie”¹¹. W takim rozumieniu świata człowiek był jednym z elementów rzeczywistości. Jego natura stanowiła część składową natury Wszechświata, a jego rozum część powszechnego rozumu boskiego, zatem żyć zgodnie z naturą, znaczyło żyć zgodnie z ładem ustanowionym na świecie, z prawami natury, z odwiecznym *Logosem*¹². Odejście od praw *Logosu* doprowadza do samozagłady, gdyż w ten sposób człowiek, stając ponad naturą, będzie działał jedynie na własną szkodę¹³. W rozumieniu greckim świat funkcjonował na podstawie zasady sprawiedliwości i umiaru, zatem ludzkie aktywności powinny

⁸ *Arché* z gr. ‘zasada’, ‘przyczyna’, ‘praszubstancja wszystkich bytów’, ‘podstawowy składnik rzeczywistości’. Dla uzupełnienia pragnę dodać, że pojęcie *arché* w filozofii W. Tatarkiewicza i E.I. Zielińskiego jest rozumiane jako ‘zasada’, natomiast u F. Coplestona jest rozumiane jako ‘pierwotny element czy substrat’ rzeczywistości. Zob. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 1978, s. 27-28; G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, tłum. E.I. Zieliński, Lublin 2000, s. 76; F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 1, tłum. H. Bednarek, Lublin 2004, s. 26.

⁹ D. Dembińska, *Moja krótka historia filozofii starożytnej*, „Studia Redemptorystowskie”, nr 11, 2013, s. 26.

¹⁰ *Kosmeo* z gr. oznacza – ‘ład’, ‘porządek’.

¹¹ A. Hajduk, *Trzy aspekty ekologii Seneki i św. Franciszka*, w: *Ekologia i społeczeństwo: Polityka i etyka wobec zagadnień ekologicznych*, red. A. Delorme, Wrocław 2001, s. 56.

¹² M. Aureliusz, *Rozmyślenia*, II 17, tłum. M. Reiter, Warszawa 1988, s. 12.

¹³ A. Hajduk, *Trzy aspekty...*, s. 54.

być ugruntowane na poczuciu obowiązku wobec całości, w której człowiek żyje¹⁴. Aktywność człowieka miała być odzwierciedleniem piękna rozumnego świata. W owej rzeczywistości było miejsce dla istot doczesnych, czyli śmiertelnych, ale także był to świat nieśmiertelnych bogów¹⁵. Warstwa boska nie podlegała ograniczeniom czasowo-przestrzennym, typowym dla śmiertelnych ludzi. Bogowie kosmosu charakteryzowali się cechami ponadludzkimi, takimi jak: wieczna młodość i nieprzemijające piękno, absolutna mądrość, niebywała siła oraz nieśmiertelność¹⁶.

Zadaniem niniejszej pracy będzie próba przedstawienia jednego zasadniczego problemu: określenia istotnych cech *arché* u milezyjskich filozofów przyrody przez wskazanie możliwych związków z teologią.

I. Zagadnienie *arché* u milezyjskich filozofów przyrody

1) Tales z Miletu

Tales z Miletu uznawany jest powszechnie za pierwszego filozofa cywilizacji europejskiej. Źródła naukowe nie podają, że myśliciel ten pozostawił po sobie spuściznę w postaci tekstów filozoficznych czy zapisków. Wszystko, co wiemy o Talesie, zawdzięczamy przekazom innych filozofów¹⁷. Mędrzec ten nie dysponował uporządkowaną wiedzą, która wyjaśniałaby przyczyny i prawidłowości zdarzeń. Szukając początków wszystkiego, co jest, istnieje, filozof postawił pytanie samej przyrodzie.

Według Talesa świat-kosmos został zbudowany z jednego tworzywa materialnego, z którego wywodzą się wszechrzeczy i na które w końcu się rozpadają. Owo tworzywo nie zmienia się, jego struktura jest niezmienna, jego istota jest zawsze taka sama. Jak podaje Diogenes Laertios, „Tales uczył, że początkiem wszechrzeczy jest woda”¹⁸. Zgodnie z myślą Talesa, woda to żywioł i zasada, z której wszystko, co istnieje, bierze początek i w której odnajduje swój kres¹⁹. Ma zdolność przybierania różnych form istnień: postać człowieka, kamienia, roślin czy powietrza. Przybierając różne formy, nie potrzebuje żadnej

¹⁴ D. Dembińska, *Moja krótka...*, s. 24.

¹⁵ M. Jastrzębski, *Wczesna filozofia Grecka jako archaiczna droga do nieśmiertelności. Próba rekonstrukcji*, Białystok 2014, s. 161.

¹⁶ Tamże, s. 160.

¹⁷ Należy tutaj wymienić takich filozofów jak: Platon, Arystoteles czy Diogenes Laertios.

¹⁸ Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tłum. I. Krońska, Warszawa 1984, s. 23.

¹⁹ J. Malita-Król, *Cztery korzenie rzeczywistości. Analiza porównawcza postrzegania żywiołów u filozofów presokratejskich i we współczesnych tradycjach czarostwa*, „Maska. Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy”, nr 33, 2017, s. 158.

siły zewnętrznej, gdyż sama jest źródłem własnej siły²⁰. Jest przyczyną ruchu, życiem i duszą wszelkich istnień. Przenika i buduje świat doczesny, jest nadająca mu byt podstawą²¹. Jako pierwotny budulec rzeczywistości ma w sobie znamiona wieczności, ponieważ nie ma początku ani końca. Na podstawie własnych obserwacji rzeczywistości, w której egzystował, Tales ustalił, że to właśnie woda jest zasadą świata. W kontekście *arché* świata odnajdujemy wypowiedź Talesa w filozoficznym dziele Arystotelesa zatytułowanym *Metafizyka*, która brzmi następująco: „pokarm, jakim żywią się wszystkie jestestwa, jest wilgotny i że z wilgotności powstaje samo ciepło i dzięki temu żyje (a zasadą każdej powstającej rzeczy jest to, z czego ona powstaje). [...] a wszelkie nasienie jest z natury wilgotne, a woda jest zasadą natury rzeczy wilgotnych”²². Zatem zgodnie z myślą filozofa, wszystko, co istnieje, pochodzi z wody i z wody się składa. Szukając zasady świata, Tales bada różne zjawiska przyrody ożywionej i nieożywionej. Wprowadza nową metodę badania rzeczywistości – obserwację. Na jej podstawie wyciąga wnioski, budując przy tym nowy obraz rzeczywistości, bez odwoływania się do mitologii. Taki sposób badania rzeczywistości zainicjował myślenie filozoficzne. Teoria owego obrazu świata ma także charakter metafizyczny. Do czasów obecnych przetrwała jedyna wypowiedź Talesa, którą odnajdujemy w dziele Platona *Prawa*, a która jest w swym sensie zasadniczo religijna. Tales w trakcie swoich rozważań nad strukturą oraz prawami rządzącymi rzeczywistością przyrodniczą jednoznacznie stwierdził, że „wszystko jest pełne bogów”²³. Grecki myśliciel uważał, że poprzez wodę przejawia się dusza²⁴ świata i boska nieograniczona siła, wilgoć była bowiem rozumiana jako boska zasada życia²⁵. Stwierdzenie, że wszystko jest pełne bogów, może oznaczać, że cała przyroda zarówno ożywiona, jak i nieożywiona, w całej swej jedności, jest wypełniona tajemniczą mocą. Świat, który nas otacza, jest pełen bogów oraz skutków ich mocy. Zatem bogów można doświadczać przez skutek, jest on bowiem tym, co można zmysłami objąć, to znaczy, wzrokiem ogarnąć i chwycić rękoma²⁶. W tymże świecie bogowie nie żyją w odosobnieniu czy w jakimś niedostępnym miejscu dla ludzkich oczu, lecz są przed nami bezpośrednio, są tak naprawdę wszędzie, wystarczy po nich sięgnąć.

²⁰ J. Bartoszewski, *Filozofia przyrody, Kartezjusz i porządek życia społecznego*, Lublin 2010, s. 13.

²¹ M. Jastrzębski, *Wczesna filozofia...*, s. 160.

²² Arystoteles, *Metafizyka*, t. 1, tłum. T. Żeleźnik, Lublin 1996, s. 20.

²³ Platon, *Prawa*, tłum. M. Maykowska, Warszawa 1960, 899 b.

²⁴ Według Talesa wszystkie części, które tworzą całość rzeczywistości, mają duszę, która jest zasadą ruchu. Arystoteles w traktacie *O duszy* cytuje wypowiedź Talesa, który mówi wprost: „wszystko ma duszę”. Zob. Arystoteles, *O duszy*, tłum. P. Siwek, Warszawa 1998, I 2, 405a19.

²⁵ W. Tyburski, A. Wachowiak, R. Wiśniewski, *Historia filozofii i etyki do współczesności. Źródła i komentarze*, Toruń 2002, s. 24.

²⁶ W. Jaeger, *Teologia wczesnych filozofów greckich*, tłum. J. Wocial, Kraków 2007, s. 55.

2) Anaksymander z Miletu

Filozofię Anaksymandra z Miletu możemy poznać dzięki świadectwu innych myślicieli²⁷, ale także dzięki fragmentowi jego własnego dzieła, który przetrwał do czasów obecnych. Fragment ten składa się tylko z jednego zdania, które jest niezwykle cenne dla poznania i zrozumienia myśli tegoż wybitnego filozofa starożytnej Grecji.

Anaksymander w swoich rozważaniach nad źródłem wszystkich rzeczy jako pierwszy posłużył się terminem *arché*. Zbudował nowy obraz świata-kosmosu, inaczej niż Tales, który kierował się kategoriami prostej intuicji zmysłowej, na podstawach czysto logicznych: opierając się tylko i wyłącznie na naturalnej dedukcji. Wyjaśniając różne zjawiska rzeczywistości, sięgnął po metodę badawczą charakteryzującą się myśleniem konstruktywnym. Aby poznać źródło wszystkich rzeczy pozostałych, sukcesywnie i gorliwie dążył do odkrycia matematycznego stosunku w proporcji między całością świata a jego poszczególnymi elementami. Dążenie to miało wyjaśnić, że konstrukcja świata opiera się na podstawach geometrycznej schematyzacji, wobec tego świat ze wszystkimi jego częściami należy traktować jako całość. Na podstawie czysto logicznych wniosków Anaksymander odrzucił *arché* (wodę) swojego mistrza Talesa jako zasadę świata, uzasadniając, że niemożliwe jest, aby mająca jednostronny skład woda mogła być podstawą istnienia innych rzeczy o budowie odmiennej, jak ogień czy ziemia²⁸. Także żaden związek, który jest obecny w świecie, nie może być podstawą i tworzywem dla rzeczy pozostałych, gdyż one powstają, zmieniają się i giną, nie mogą przez to uchodzić za pierwotne²⁹. Pierwotnym tworzywem musi być coś, co jest nieokreślone czaso-przestrzennie, ilościowo i jakościowo, coś bez własności widzialnych dla ludzkich oczu. Według Anaksymandra, cechą wyróżniającą ową siłę, w której wszystkie inne rzeczy odnajdują swój początek, musi być to, że ona sama w swej naturze jest bezkresna³⁰, czyli wolna od wszelkich granic. Simplikios w kontekście pierwszej zasady świata cytuje filozofa z Miletu w ten sposób: „Anaksymander twierdził, że początkiem rzeczy istniejących jest pewna natura bezkresu, z której powstają nieba i zawarte w nich światy”³¹. Tym pierwszym tworzywem, budulcem Wszechświata, z którego czerpie pokarm wszelkie powstające istnienie, co wszystko obejmuje i wszystkim kieruje, według Anaksymandra

---

²⁷ Należy tutaj wymienić takich filozofów jak: Arystoteles, Simplikios z Cylicji czy Teofrast z Eresos.

²⁸ Tamże, s. 57.

²⁹ J. Bartoszewski, *Filozofia przyrody...*, s. 13.

³⁰ W. Jaeger, *Teologia wczesnych...*, s. 57.

³¹ Simplikios, *In Phys.*, 24, 13, w: *Historia filozofii...*, s. 25.

jest bezkres – *apeiron*³². Filozoficzna koncepcja *apeiron* w starożytnej myśli greckiej proponowała ciekawe rozwiązanie w kreowaniu ogólnego obrazu świata. Podaje ona, że w procesie formowania się świata z *apeiron* etapami i stopniowo wyłaniały się przeciwieństwa takie jak: ciepło i zimno, dzień i noc, suchość i wilgoć, a następnie żywioły: woda i ogień, ziemia i powietrze. Owe przeciwieństwa wyodrębniały się wskutek wiecznego ruchu³³, bez którego nie ma powstawania i zanikania. Czas rodzenia się Wszechświata to także proces cyklicznego niszczenia i odradzania się światów, w konsekwencji dochodzi do niesprawiedliwości, gdyż poszczególne przeciwieństwa zawłaszczają się, niejako wyrządzając tym sobie krzywdę. Obecny porządek Wszechświata nie jest wieczny, kiedyś ponownie przeobrazi się w *apeiron*, z którego się wyłonił. Jedyny ocalały fragment dzieła Anaksymandra, zgodnie z przekazem Simplikiosa, podaje, jak czytamy: „A z czego powstają istniejące rzeczy, w to niszczeją, zgodnie z koniecznością: płacą bowiem sobie nawzajem karę i pokutę za niesprawiedliwość, zgodnie z postanowieniem Czasu”³⁴.

Należy zauważyć, że powstałe elementy, które sobie nawzajem „oddają” sprawiedliwość, podlegają karze zniszczenia tożsamego z powrotem do *apeiron*, realizując tym samym konieczność³⁵ przemian w obrębie kosmosu. *Apeiron* odwiecznie generuje i degraduje elementy *kosmosu* w toku ciągłych zmian. Niewątpliwie można przyjąć, że jest to „zależne od posiadania nadmiaru, za który rzeczy muszą płacić odszkodowanie przez odstępowanie innym tego, z czego korzystają obecnie”³⁶. Wyodrębnianie, oddzielanie i formowanie się pierwszych rzeczy z *apeiron*, „dokonuje się przeto przed trybunałem czasu, który – jak sędzia w sporze między sąsiadami – czuwa, aby wina została ukarana”³⁷. Czas ujawnia działanie konieczności, czyli samej pierwotnej zasady rzeczywistości, i jednocześnie, w obrębie kosmosu, wyznacza moment rozpadu poszczególnych części oraz ich powrotu do *apeiron*, czyli określa, kiedy wydany wyrok zostanie spełniony³⁸.

W zakres koncepcji *apeiron* wchodzi element nieskończoności, która ma zdecydowanie metafizyczno-religijny charakter. Owa nieskończoność wplata się w wizję absolutnego początku, gdyż ona sama nie ma początku w czasie, ponieważ nie ma granic. Arystoteles w *Fizyce* ustala cechy *apeiron* z pojęcia absolutnego początku tymi słowami:

³² J. Bartoszewski, *Filozofia przyrody...*, s. 13.

³³ Wieczny ruch Anaksymandra ma charakter witalny.

³⁴ Simplikios, *In Phys.*, 24, 17, „Studia Redemptorystowskie”, nr 11, 2013, s. 27.

³⁵ D.W. Biedrzyński, «Niezrodzony» i «niezniszczalny» jako znaki prawdy w ujęciu Parmeni-desy w kontekście pojęcia czasu, „Folia Philosophica”, nr 39, 2018, s. 187.

³⁶ W. Jaeger, *Teologia wczesnych...*, s. 78.

³⁷ D. Dembińska, *Moja krótka...*, s. 28.

³⁸ D.W. Biedrzyński, «Niezrodzony» i «niezniszczalny»..., s. 188.

Co więcej, będąc zasadą jest zarazem niestworzona i niezniszczalna. Wszak to, co powstaje, musi mieć swój koniec, a to, co ginie – swój kres. Twierdzimy wobec tego, że nieskończoność nie ma swej zasady, lecz że ona sama uchodzi za zasadę innych rzeczy, że obejmuje wszystko i wszystkim rządzi [...]. Większość filozofów przyrody zgadza się z Anaksymandrem, gdy twierdzi, że nieskończoność jest boska, bo jest nieśmiertelna i niezniszczalna³⁹.

Zatem zgodnie z przekazem Arystotelesa nieskończoność, która jest częścią składową koncepcji *apeiron*, zawiera w sobie cechy boskie, gdyż jest nieśmiertelna i niezniszczalna, zatem wieczna w swej naturze. Nieskończoność nie ma zasady w sensie początku, znaczy to, że jest niezrodzona i nosi w sobie znamiona wieczności, która przysługuje tylko bóstwom. Pośrednio przekazany przez Arystotelesa cytat wypowiedzi filozofa z Miletu na temat pierwotnej zasady świata brzmi następująco: „*apeiron* jest tym, z czego wszystko się wywodzi i do czego wszystko powraca”⁴⁰. Zgodnie z ową myślą, *apeiron* nie ma początku ani końca, tylko sam jest początkiem i końcem wszystkich rzeczy⁴¹ w swoim wiecznym trwaniu. Dla uzupełnienia należy posłużyć się słowami Anaksymandra, które zostały przekazane pośrednio przez Teofrasta z Eresos. Według filozofa pierwotna zasada świata: „Jest [...] wieczna i nie starzeje się, otacza też wszystkie światy”⁴². Dla uzasadnienia teologicznego znaczenia owej nieskończoności należy ponownie posłużyć się słowami Arystotelesa, jak czytamy:

nieskończoność [...] obejmuje wszystko i wszystkim rządzi, jak twierdzą ci, co nie uznają obok nieskończoności żadnych innych przyczyn, jak np. „Ducha” [Anaksagoras] czy „Miłości” [Empedokles]. Większość filozofów przyrody zgadza się z Anaksymandrem, gdy twierdzi, że nieskończoność jest boska, bo jest nieśmiertelna i niezniszczalna⁴³.

Badając element teologiczny w zagadnieniu nieskończoności, warto zwrócić uwagę na określenia, jakich używa Arystoteles. Pojęcie nieskończoności zawiera w sobie takie właściwości jak obejmowanie i rządzenie, znaczy to, że musi być czymś, „co przez wszystkie rzeczy jest objęte”⁴⁴, czyli otacza wszystko i wszystkim kieruje. Z pewnością musi być czymś wszechobejmu-

³⁹ Arystoteles, *Fizyka*, tłum. K. Leśniak, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, Warszawa 1990, III 4, 203b6.

⁴⁰ W. Jaeger, *Teologia wczesnych...*, s. 65.

⁴¹ Można to także zinterpretować, że *apeiron* to coś, na zewnątrz czego nic nie istnieje, co nie ma już nic na zewnątrz. Zob. tamże, s. 68.

⁴² G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, *Filozofia przedsokratejska...*, s. 116.

⁴³ Arystoteles, *Fizyka...*, III 4, 203b6.

⁴⁴ W. Jaeger, *Teologia wczesnych...*, s. 66.

jącym i wszechwładnym, posiadaczem najwyższej mocy i panowania. Musi być czymś aktywnym, dynamicznym, w jakimś sensie motorem dla innych rzeczy, można nawet powiedzieć, że jest najaktywniejszą rzeczą w świecie. Właściwości, takie jak obejmowanie i rządzenie, świadczą o istnieniu cech najwyższych i absolutnych pierwotnej zasady wszystkich rzeczy pozostałych. Zatem pierwotna i najwyższa zasada świata musi być bóstwem. Majestatyczność koncepcji *apeiron* polega na tym, że zawiera ona w sobie problem transcendentálny, który został odkryty w momencie, gdy Anaksymander dokonał przeniesienia „Boga” czy „bóstwa” z bóstw tradycyjnych na pierwszą zasadę bytu za pomocą samodzielnych racjonalnych dociekań myślowych. Koncepcja *apeiron* zawiera w sobie element boskości, którą można rozpoznać po takich atrybutach, jak: nieśmiertelność, nieskończoność czy wieczność. *Apeiron* jest urzeczywistnieniem bóstwa jako takiego, bez początku i bez końca, zatem wiecznego w swym trwaniu.

Zgodnie z myślą Anaksymandra, wszystko, co dzieje się w świecie, działa według racjonalnych praw, którym człowiek powinien się podporządkować. Prawa te, rządzące całą przyrodą, są wyrazem boskiej sprawiedliwości. Zatem boskość praw objawia się w życiu pojedynczego człowieka, ale również w życiu zbiorowym (społecznym – więziach ludzkich), ekonomicznym (handlu) i politycznym (strukturach państwa).

3) Anaksymenes z Miletu

Anaksymenes z Miletu, budując własne koncepcje filozoficzne, przejmuje wiele od swoich greckich mistrzów, związanych ze szkołą milezyjską, tj. od Talesa i Anaksymandra. Do czasów obecnych zachowały się jedynie trzy fragmenty z dzieła filozofa. Spuściznę po Anaksymenesie możemy również poznać dzięki przekazom i komentarzom jego uczniów czy kontynuatorów jego myśli⁴⁵.

Anaksymenes w trakcie swoich filozoficznych rozważań nad pierwszą przyczyną wszystkich rzeczy przejmuje *arché* (bezkres), od swojego nauczyciela Anaksymandra, niejako modyfikując tę koncepcję. Według tegoż greckiego myśliciela niczym nieograniczony bezkres – *apeiron*, należy uzupełnić ograniczającym powietrzem – *aer*, które jest składnikiem najbardziej zmiennym i ulegającym transformacjom. Ze względu na swoją strukturę jest składnikiem mającym łatwość przybierania różnych stanów skupienia, co wpływa na podniesienie wartości tego pierwiastka rzeczywistości, nadaje się zatem na pierwotny budulec świata-kosmosu. Według Anaksymenesa powietrze jako pierwotna

---

⁴⁵ Należy tutaj wymienić takich filozofów jak: Teofrast z Eresos, Simplikios z Cylicji czy Aëtios.

zasada świata objawia się w różnych stanach fizykalnych, przez rozrzedzenie czy zagęszczenie, zgodnie z przekazem Teofrasta z Eresos: „Kiedy jest rozrzedzone, staje się ogniem, kiedy natomiast ulega zgęszczeniu, staje się wiatrem, następnie chmurą, a gdy jeszcze bardziej zgęstnieje, staje się wodą, potem ziemią, wreszcie kamieniem, a z tych właśnie rzeczy powstaje wszystko inne”⁴⁶.

Filozof, poszukując *arché* świata, poznawał naturę rzeczywistości na podstawie własnych obserwacji. Przyglądając się różnym zjawiskom przyrodniczym, doszedł do wniosku, że kamień jest ciałem najzimniejszym i najbardziej zwartym w swej budowie, natomiast ogień jest substancją najgorętszą i najrzadszą⁴⁷. Podejmował liczne próby wyjaśniania zjawisk takich jak: powstawanie gradu, śniegu czy tęczy. Obserwując niebo, stwierdził, że ciała niebieskie są płaskie i wiszą niczym liście w powietrzu.

Filozoficzna koncepcja *arché* greckiego myśliciela z Miletu podaje, że początkiem i budulcem wszystkich rzeczy pozostałych jest powietrze, „z niego bowiem wszystko powstaje i na nie się znowu rozpada”⁴⁸. Za proces rozrzedzania i zagęszczania, odpowiada ruch powietrza. Według koncepcji, ruch⁴⁹ oznaczał życie, a gdzie jest ono obecne, tam jest aktywna i działająca dusza, odpowiadająca za trwanie świata. Cytując filozofa z Miletu, zgodnie z przekazem Aëtiosa: „Podobnie jak dusza [...], która jest powietrzem, trzyma nas w skupieniu, tak i cały świat również otacza tchnienie i powietrze”⁵⁰. Anaksymenes wprowadza terminologiczne rozróżnienie między powietrzem – *aer*, a tchnieniem życia – *pneuma*, jednakże nie różnicuje tych pojęć, tylko traktuje je na równi. Powietrze i tchnienie uważał za synonimy. Zatem powietrze jest tchnieniem, które wypełnia, przenika i pobudza do życia cały kosmos wraz z człowiekiem. Jest jak pokarm dla pozostałych rzeczy, podtrzymuje bowiem funkcje życiowe wszystkich organizmów w świecie przyrody. Wszystko, co żyje, oddycha powietrzem, zaś jego brak oznacza pewną śmierć. Panuje nad całym kosmosem, tak jak dusza panuje nad naszym całym ciałem. Kosmos wraz z człowiekiem składa się z tego samego tworzywa i jest stale i niezmiennie

⁴⁶ Simplicios, *Komentarz do Fizyki Arystotelesa*, 24, 26, tłum. B. Kupis, w: *Antologia tekstów filozoficznych*, red. K. Kałuża, A. Pelc, Kraków 2002, s. 13. Dla uzupełnienia pragnę dodać, że jest to jeden z trzech zachowanych fragmentów z dzieła filozofa.

⁴⁷ W. Tatariewicz, *Historia filozofii...*, s. 29.

⁴⁸ W. Tyburski, A. Wachowiak, R. Wiśniewski, *Historia filozofii...*, s. 25.

⁴⁹ Łatwo zauważyć, że Milezyjczyk pod inspiracją myśli swojego nauczyciela, przejmuje teorię o wiecznym ruchu. Anaksymenes uważa, że powietrze znajduje się niemal wciąż w stanie ruchu, a kiedy znajduje się w stanie spoczynku, „wtedy nie jest widzialne dla oka, lecz ujawnia się pod postacią zimna, ciepła, wilgoci i ruchu”. Zob. Hipolit, *Ref.*, I, 7, 2 = Diels-Kranz, 13 A 7, tłum. B. Kupis, Warszawa 1989, s. 12. Dla uzupełnienia pragnę dodać, że jest to drugi z trzech zachowanych fragmentów z dzieła filozofa.

⁵⁰ G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, *Filozofia przedsokratejska...*, s. 160. Zacytowane zdanie jest trzecim zachowanym fragmentem z dzieła filozofa.

poddawany zmiennym procesom i prawom przyrody. Anaksymenes w swoich rozważaniach nad pierwszą przyczyną świata zwraca uwagę, inaczej niż jego greccy poprzednicy, na problem wspólnego pochodzenia świata i człowieka. Człowiek i świat mają wspólne źródło swego pochodzenia. Owa koncepcja zawiera w sobie analogię: identyczne pochodzenia świata (makrokosmosu) i człowieka (mikrokosmosu)⁵¹ w procesie rodzenia się pierwszych rzeczy. Można by powiedzieć, że człowiek i świat wywodzą się ze wspólnego pnia, którego bytową podstawą jest powietrze. Wątek zawarty w owej koncepcji o wspólnym pochodzeniu świata i człowieka będzie poruszany i rozwijany przez kolejnych filozoficznych myślicieli.

Koncepcja Anaksymenesa zawiera w sobie także element boskości. Należy zwrócić uwagę na zdanie przytoczone przez greckiego filozofa, które mówi, że *arché* – powietrze jest tym, z czego wszystko się wywodzi, „z niego bowiem wszystko powstaje”⁵². Skoro powietrze jest źródłem i tworzywem wszystkiego, jest także i dla bogów. Augustyn z Tagasty w swoim dziele *Państwo Boże* zauważa element boskości w koncepcji presokratyka, mówiąc tymi słowami: Anaksymenes „istnieniu bogów nie przeczył i nie przemilczał o nich; wierzył jednak, że nie przez nich powietrze owo stworzone jest, lecz że i oni z powietrza powstałi”⁵³. Bogowie wylaniają się z powietrza jako swego pierwotnego tworzywa. Anaksymenes, tak samo jak jego nauczyciel Anaksyman-der, zachował niezliczonych bogów, oznacza to, że częścią składową *arché* jest także element boskości jako warunek niezbędny do panowania nad wszystkim. Wszystkie rzeczy składają się z podobnych do siebie cząsteczek, a każda z osobna rzecz staje się z właściwych sobie cząstek spośród owych wszystkich cząstek. Wytwórcą rzeczy, które widzimy zewsząd, musi być ktoś o szczególnej mocy i sile. Zatem powietrze jako pierwotna zasada świata, od którego wszystko się zaczęło, musi w swej naturze zawierać rozum boski, bez którego nic by się stać nie mogło. Filozof w trakcie swych rozważań nad pierwszą przyczyną rzeczy pozostałych, mówi: światem rządzą bogowie, którzy wyłonili się z powietrza⁵⁴. Owo zdanie sugeruje nam obecność boskich przyczyn, które ujawniają swoją moc w kreowaniu i rozumnym planowaniu świata.

*

Arché przeżywana w doświadczeniu metafizycznym nie ma w sobie żadnej „stałej” trwałości, jaką mają elementy świata ujawniającego się

⁵¹ D. Kubok, «Apeiron» Anaksymandra, czyli o tym, co pierwsze w filozofii, „Folia Philosophica”, nr 17, 1999, s. 25.

⁵² W. Tyburski, A. Wachowiak, R. Wiśniewski, *Historia filozofii...*, s. 25.

⁵³ Augustyn, *Państwo Boże*, tłum. T. Kubicki, Kęty 2015, s. 290.

⁵⁴ W. Jaeger, *Teologia wczesnych...*, s. 81.

w poznaniu ukształtowanym przez myślenie dyskursywne. Istnieje zatem pokusa, by określić ją (*arché*) jako czyste przemijanie, przepływ nieuchwytej terażniejszości⁵⁵.

Abstract

The purpose of this article is an attempt to present one fundamental problem: identification of the essential features of the *arché* in Milesian philosophers of nature by indicating possible relationships with theology. The theological interpretation of the Milesians indicates that *arché* does not merely have a material dimension, it is inherently external, going beyond, and consequently, the original principle contains a peculiar transcendence. In the concepts of natural philosophers, there is an archaic path to immortality, infinity, and eternal existence, which are, in essence, divine attributes. There is a clear search to determine the relationship of divine sphere of existence with the world that we know from everyday experience. This means that the Milesians have found a plane on which the divine sphere and the temporal sphere can meet. There are certain frameworks within which there is an interaction between the divine element (constant and invariant) and temporal (transient and finite).

Keywords: pre-Socratic philosophy, *arché*, theology.

Słowa kluczowe: filozofia presokratejska, arche, teologia.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles, *Fizyka*, III 4, 203b6, tłum. K. Leśniak, w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 2, Warszawa 1990.
- Arystoteles, *Metafizyka*, t. 1, tłum. T. Żeleźnik, Lublin 1996.
- Arystoteles, *O duszy*, I 2, 405a19, tłum. P. Siwek, Warszawa 1998.
- Augustyn, *Państwo Boże*, tłum. T. Kubicki, Kęty 2015.
- Aureliusz M., *Rozmyślenia*, II 17, tłum. M. Reiter, Warszawa 1988.
- Bartoszewski J., *Filozofia przyrody, Kartezjusz i porządek życia społecznego*, Lublin 2010.
- Biedrzyński D.W., «Niezrodzony» i «niezniszczalny» jako znaki prawdy w ujęciu Parmenidesa w kontekście pojęcia czasu, „Folia Philosophica”, nr 39, 2018, s. 179-194.
- Copleston F., *Historia filozofii*, t. 1, tłum. H. Bednarek, Lublin 2004.
- Dembińska D., *Moja krótka historia filozofii starożytnej*, „Studia Redemptorystowskie”, nr 11, 2013, s. 27-52.
- Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, tłum. I. Krońska, Warszawa 1984.
- Ekologia i społeczeństwo. Polityka i etyka wobec zagadnień ekologicznych*, red. A. Delorme, Wrocław 2001.
- Hajduk A., *Trzy aspekty ekologii Seneki i św. Franciszka*, w: *Ekologia i społeczeństwo. Polityka i etyka wobec zagadnień ekologicznych*, red. A. Delorme, Wrocław 2001, s. 53-69.

⁵⁵ P. Sikora, *Metafizyczne doświadczenie niestalej arche*, „Analiza i Egzystencja”, nr 41, 2018, s. 40.

- Hipolit, *Ref.*, I, 7, 2 = Diels-Kranz, 13 A 7, tłum. B. Kupis, Warszawa 1989, s. 12.
- Jaeger W., *Teologia wczesnych filozofów greckich*, tłum. J. Wocial, Kraków 2007.
- Jastrzębski M., *Wczesna filozofia Grecka jako archaiczna droga do nieśmiertelności. Próba rekonstrukcji*, Białystok 2014.
- Kirk S., Raven J.E., Schofield M., *Filozofia przedsokratejska*, tłum. J. Lang, Warszawa-Poznań 1999.
- Kubok D., «Apeiron» Anaksymandra, czyli o tym, co pierwsze w filozofii, „Folia Philosophica”, nr 17, 1999, s. 15-28.
- Filozofia przyrody współcześnie*, red. M. Kuszyk-Bytniewska, A. Łukasik, Kraków 2010.
- Lloyd G.E.R., *Nauka grecka od Talesa do Arystotelesa*, tłum. J. Lesiński, Warszawa 1998.
- Łukasik A., *Wprowadzenie*, w: *Filozofia przyrody współcześnie*, red. M. Kuszyk-Bytniewska, A. Łukasik, Kraków 2010, s. 5-26.
- Malita-Król J., *Cztery korzenie rzeczywistości. Analiza porównawcza postrzegania żywiołów u filozofów presokratejskich i we współczesnych tradycjach czarostwa*, „Maska. Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy”, nr 33, 2017, s. 157-166.
- Milczarek-Gnaczyńska M., *Jednostka a społeczeństwo. Władysław Mieczysław Kozłowski o człowieku – wybrane aspekty*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych”, nr 4, 2013, s. 7-16.
- Palacz R., *Klasycy filozofii*, Warszawa 1987.
- Platon, *Prawa*, 899 b, tłum. M. Maykowska, Warszawa 1960.
- Reale G., *Historia filozofii starożytnej*, t. 1, tłum. E.I. Zieliński, Lublin 2000.
- Simplikios, *In Phys.*, 24, 13, w: W. Tyburski, A. Wachowiak, R. Wiśniewski, *Historia filozofii i etyki do współczesności. Źródła i komentarze*, Toruń 2002, s. 25-30.
- Simplikios, *In Phys.*, 24, 17, „Studia Redemptorystowskie”, nr 11, 2013, s. 27-52.
- Simplikios, *Komentarz do Fizyki Arystotelesa*, 24, 26, tłum. B. Kupis, w: *Antologia tekstów filozoficznych*, red. K. Kałuża, A. Pelc, Kraków 2002, s. 13-20.
- Subczak M., *Antyczna tradycja filozoficznych sposobów życia jako wzorzec dla współczesności*, „Logos i Ethos”, nr 1 (44), 2017, s. 7-31.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 1978.
- Tyburski W., Wachowiak A., Wiśniewski R., *Historia filozofii i etyki do współczesności. Źródła i komentarze*, Toruń 2002.